

Марія ПОЧИНКОВА,

orcid.org/0000-0002-1383-7470

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри філологічних дисциплін

Луганського національного університету

імені Тараса Шевченка

(Старобільськ, Луганська область, Україна) *pochinkovam@gmail.com*

РЕЗУЛЬТАТИ АНКЕТУВАННЯ ЩОДО СФОРМОВАНОСТІ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Статтю присвячено актуальній проблемі формування критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи. У дослідженні представлено результати анкетування студентів – майбутніх учителів початкової школи і викладачів, які працюють із ними. В анкетуванні взяли участь студенти I–IV курсів ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» та ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Під час анкетування студенти висловили свої думки і позиції щодо обізнаності в понятті «критичне мислення», визначено рівень ставлення до нього як до необхідної навички XXI ст., ступінь володіння технологією розвитку критичного мислення (методами і прийомами). Дослідниця також ставила за мету проаналізувати, чи використовують викладачі у своїй роботі зі студентами методи критичного мислення, і якщо так, то які (з точки зору студентів). Окрім того, анкетування розкрило ступінь зацікавленості майбутніми вчителями початкової школи у додатковій інформації щодо технології розвитку критичного мислення та бажаних форм отримання такої інформації. В анкеті студенти надали оцінку власному критичному мисленню.

У статті розглянуто також результати анкетування викладачів, які висловили власні думки щодо ознайомлення з поняттям «критичне мислення», а також його змісту. Дослідниця, крім іншого, ставила на меті виявити ступінь ознайомлення викладачів із технологією розвитку критичного мислення, його методами і прийомами, а також її використання у власній практичній діяльності. За результатами анкетування визначено необхідність надання додаткових відомостей про технології розвитку критичного мислення для викладачів та форми, у яких таку інформацію їм краще отримати. Викладачі також оцінили наявність критичного мислення у студентів – майбутніх учителів початкової школи та необхідність запровадження технології в процес навчання вищої школи.

За результатами анкетування підсумовано та зроблено узагальнення з досліджуваної проблеми. Перспектива подальшого дослідження бачається в розкритті процесу впровадження системи формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи.

Ключові слова: критичне мислення, анкетування, студенти, майбутні учителі початкової школи, викладачі.

Mariia POCHINKOVA,

orcid.org/0000-0002-1383-7470

Candidate of Pedagogic Sciences,

Associate Professor of the Department

of Philological Disciplines

Luhansk Taras Shevchenko National University

(Starobilsk, Lugansk region, Ukraine) *pochinkovam@gmail.com*

QUESTIONNAIRE RESULTS CONCERNING CRITICAL THINKING FORMEDNESS OF FUTURE TEACHERS OF PRIMARY SCHOOL

The article is devoted to the actual issue of critical thinking forming in the process of professional preparation of future teachers of primary school. The results of questionnaire of students, future teachers of primary school, and teachers who work with them, are presented in the research. The students of 1–4 years of study of Luhansk Taras Shevchenko national university and Donbas state pedagogical university took part in the questionnaire. During the questionnaire students expressed their opinions and positions concerning awareness on the concept "critical thinking", it is defined the level of attitude to this concept as a necessary skill of XXI century, degree of technology possessing of critical thinking development (methods and ways). The researcher also put an aim to define if teachers use methods of critical thinking in their work with students, and if so, what methods exactly (from the point of view of students). In addition, questionnaire exposed the degree of personal interest of future teachers of primary school in additional information on technology of critical thinking development and desirable forms of getting such information. Students gave an estimation of their own critical thinking in the questionnaire.

The results of teachers questionnaires who expressed their own opinions concerning acquaintance with the concept "critical thinking" and also its content are also considered in the article. Besides, the researcher put on an aim to educe the degree of acquaintance of teachers with technology of critical thinking development, its methods and ways, and also the use of this technology in own practical activity. In addition, on the results of questionnaire it is defined the necessity of provision of additional information about technologies of critical thinking development for teachers and forms in that such information is better to get. Teachers also estimated critical thinking possessing of students and future teachers of primary school, and necessity of introduction of technology in the process of study at higher school.

It is drawn conclusions and made generalization on the results of questionnaire. The prospects of further research are seen in the exposure of introduction process of the system of critical thinking forming of future teachers of primary school.

Key words: critical thinking, questionnaire, students, future teachers of primary school, teachers.

Постановка проблеми. Система вищої освіти України останнім часом переживає значну кількість реформ. Такі зміни покликані зробити освіту більш сучасною, відповідною вимогам суспільства та роботодавців, здатною не тільки до навчання майбутніх висококваліфікованих фахівців, а й до виховання свідомих громадян, сприяти імплементації Болонського процесу в Україні та інтеграції нашої країни в європейський освітній простір тощо. Педагоги, психологи шукають шляхи побудови найбільш ефективної системи, яка б змогла реалізувати всі поставлені завдання. Одним із таких шляхів, на нашу думку, є впровадження технології розвитку критичного мислення у процес навчання у виші, оскільки володіння такою навичкою вважається необхідним умінням у XXI ст.

Аналіз досліджень. Проблемі розвитку критичного мислення присвячено роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників – психологів, педагогів, філософів, серед яких: Дж. Браус (Braus, 1993), Т. Воропай (Тягло, 1999), Д. Вуд (Braus, 1993), І. Горохова (Горохова, 2016), Дж. Дьюї (Dewey, 1910), І. Загашев (Загашев, 2003), С. Заїр-Бек (Загашев, 2003), Л. Києнко-Романюк (Києнко-Романюк, 2007), В. Кремень (Критичне, 2017), А. Кроуфорд (Кроуфорд, 2006), М. Ліпман (Lipman, 1988), Д. Макінстер (Кроуфорд, 2006), С. Метьюз (Кроуфорд, 2006), І. Муштавинська (Загашев, 2003), О. Пометун (Навчаємо, 2016), Е. Саул (Кроуфорд, 2006), С. Терно (Терно, 2009), О. Тягло (Тягло, 1999), А. Фішер (Fisher, 2011), Д. Халперн (Халперн, 2000) та ін.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених проблемі розвитку критичного мислення, їх переважна більшість розкриває основні аспекти для учнів середньої школи. Однак упровадження технології розвитку критичного мислення є вкрай необхідним і в процесі навчання в університеті, зокрема для майбутніх учителів початкової школи, які не тільки мають бути критично мислячою особистістю, а й повинні розвинути цю навичку у прийдешніх поколіннях. З огляду на це, необхідне розроблення системи

роботи з формування критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи. Метою системи є визначення рівнів сформованості критичного мислення у студентів, їх мотиваційних досягнень щодо набуття навичок особистісного зросту в майбутній професійній діяльності. Роботу було розпочато з анкетування студентів і викладачів.

Мета статті – представити результати анкетування щодо уявлень про рівень сформованості критичного мислення у студентів – майбутніх учителів початкової школи, а також погляди на цю проблему викладачів педагогічних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу. В опитуванні взяли участь 96 студентів – майбутніх учителів початкової школи I–IV курсів ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» та ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Із них: 33,3% опитаних – студенти I курсу, 12,5% – II курсу, 28,1% – III курсу, 26,1% – IV курсу.

На запитання: «Чи знайомі Ви з поняттям «критичне мислення»? 83,3% майбутніх учителів початкової школи дали відповідь «так» і, відповідно, 16,7% – «ні».

Отже, переважна більшість студентів знайома з поняттям «критичне мислення», однак не можна залишити без уваги й те, що майже чверть опитаних не знають такого поняття.

Далі студенти мали дати визначення поняття «критичне мислення». Характеристику, надану студентами цій дефініції, умовно можна розподілити на такі групи:

- уміння: «це вміння творчо сприймати інформацію, різнобічний підхід до вирішення питань»;
- вид мислення: «усвідомлене та ретельно обдумане мислення»; «обмірковування в науковому підході»; «мислення, суть якого полягає у ретельно обміркованих і незалежних рішеннях»; «наукове мислення, аналіз діяльності»; «наукове мислення, суть якого полягає в ухваленні ретельно обміркованих та незалежних рішень». До цього варіанту відповіді інші студенти дода-

ють доповнення: «на основі отриманої інформації» та «головним чином, йому притаманні такі властивості, як усвідомленість та самовдосконалення»; «творче мислення, аналіз наукової діяльності, наукове мислення»;

– навичка: «необхідна навичка і життєво важливий ресурс сучасної людини»;

– спосіб мислення: «аналіз та доцільне використання набутих знань»;

– система суджень: «система суджень, яка дає змогу сформулювати обґрунтовані висновки, а також коректно застосовувати отримані результати для вирішення тих чи тих проблем»; «система суджень про різні речі»;

– ставлення: «скептичне ставлення до всього, і коли ти дивишся на ситуацію з усіх боків та робиш правильні висновки»;

– мистецтво: «мистецтво мислити»;

– процес: «процес пошуку рішення поставленої проблеми або життєвої ситуації шляхом аналізу та пошуку різних поглядів та їх порівняння щоб знайти правильне рішення».

Отже, майбутні вчителі початкової школи мають уривчасті, неповні відомості про поняття «критичне мислення». Як видно з наведених відповідей, більшість опитаних пов'язує критичне мислення із засобом пошуку рішень та аналізом ситуації. Крім того, студенти пов'язують критичне мислення з аналізом лише наукової діяльності.

Усі опитані майбутні вчителі початкової школи вважають критичне мислення необхідною навичкою у XXI ст.

На запитання: «Чи знайомі Ви з технологією розвитку критичного мислення?» 54,2% опитаних відповіли «так» і 45,8% – «ні». Така ситуація потребує значної уваги, оскільки майже половина студентів не знайома з такою технологією.

Такі ж відносні показники були отримані на запитання: «Чи знаєте Ви форми і методи розвитку критичного мислення?» («так» – 54,2%, «ні» – 45,8%).

Серед методів розвитку критичного мислення студенти називають: мозковий штурм (24), асоціативний куш (12), кола Вена (20), кубування (8), дискусію (8), фішбоун (4), передбачення (20), РАФТ (16), сенкан (4), метод Прес (4) (у дужках зазначена кількість називань того чи того методу). Як бачимо, майбутні вчителі школи називають лише найбільш відомі й розповсюджені активні методи навчання. Тож під час побудови роботи зі студентами з ознайомлення з технологією критичного мислення необхідним є врахування цих даних. Відзначимо, що 12,5% опитуваних дали відповідь «не знаю». Крім того, були представлені

три відповіді, у яких студенти розкрили методіку розвитку критичного мислення, використання та загальні особливості методів критичного мислення, але, на жаль, ця інформація взята з Інтернет-джерел, тому ми не будемо її наводити.

62,5% студентів на запитання: «Чи використовують Ваші викладачі у своїй роботі методи критичного мислення?» дали позитивну відповідь, 37,5% відповіли «не знаю». Це й зрозуміло, бо майже половина студентів не знають методи критичного мислення.

Серед методів розвитку критичного мислення, які викладачі використовують у своїй практиці, студенти назвали: мозковий штурм (24), кубування (4), асоціативний куш (8), передбачення (12), кола Вена (20), план думок (4), «Думай, збирайся, ділись» (4), акваріум (4), РАФТ (8), метод-прес (4), «різні вправи, спрямовані на розвиток мислення студентів», «завдання на доведення чогось». Як видно з відповідей, студенти переважно назвали ті методи, які вони знають як методи критичного мислення, тому можна припустити, що викладачі використовують й інші методи, але студенти, можливо, не знають їхньої назви та те, що вони відносяться до методів розвитку критичного мислення.

Зацікавленість у додатковій інформації щодо технології розвитку критичного мислення висловили 87,5% опитаних майбутніх учителів початкової школи.

Таку додаткову інформацію 43,5% студентів хотіли б отримати шляхом відпрацювання застосування методів критичного мислення на практичних чи семінарських заняттях із різних методик; 30,4% – прослухати декілька семінарів; 17,4% – отримувати інформацію протягом занять на всіх дисциплінах; 8,7% – прослухати окрему дисципліну, присвячену технології розвитку критичного мислення. Отже, студенти не тільки бажають отримати додаткову інформацію з використання технології критичного мислення, а й вважають за доцільне опанувати її через практичне застосування на заняттях із можливістю використовувати набуту інформацію під час професійної діяльності.

Зрозуміло, що вчитель, який сам не володіє знаннями про формування критичного мислення особистості, не може використовувати таку технологію у власній професійній діяльності, тому нам була цікава думка майбутніх учителів початкової школи щодо того, чи властиве їм таке мислення.

На запитання: «Як Ви думаєте, чи притаманний Вам критичний тип мислення?» «так» відповіли 58,3% респондентів, «ні» – 12,5%, «не знаю» – 29,2% опитаних. Із таких результатів можна зробити

висновок про те, що всі, хто знає, що таке критичне мислення, вважають його притаманним собі.

Отже, отримані результати анкетування студентів мають бути враховані під час побудови системи формування критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Процес формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи неможливо побудувати без участі викладачів вишу, тому логічним було їх опитування з метою виявлення обізнаності щодо поняття «критичне мислення», методів критичного мислення, ступеню використання цієї технології в практиці навчання, необхідності у додатковій інформації та володіння цією навичкою студентами – майбутніми вчителями початкової школи (з точки зору викладачів).

Перейдемо до розгляду результатів анкетування викладачів, які викладають різні дисципліни у майбутніх учителів початкової школи.

В опитуванні взяли участь 19 викладачів ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» та ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Серед опитаних були педагоги, які викладають: «Дитячу літературу з основами літературознавства», «Риторичку з основами культури й техніки мовлення», «Сучасну українську мову», «Історію педагогіки», «Менеджмент в системі початкової освіти», «Управління якістю початкової освіти», «Основи безпеки життєдіяльності та охорони праці», «Методику математики», «Педагогіка», «Інноваційні технології початкової освіти», «Методику навчання української мови», «Вступ до фаху», «КТ у педагогічних дослідженнях», «Електронний контент навчання мистецьких дисциплін», «Методику викладання мовно-літературної освітньої галузі (українська мова)», «Технології з методикою викладання», «Теорію і методику співпраці з родинами», «Поетику зарубіжного тексту», «Методику викладання природничої освітньої галузі», «Основи педагогічної майстерності» та ін.

На запитання: «Чи знайомі Ви з поняттям «критичне мислення»? Якщо так, то дайте визначення цього поняття» відповідь дали всі викладачі. Вони розкривають його як:

– наукове мислення: «це наукове мислення, суть якого полягає в ухваленні ретельно обміркованих та незалежних рішень»; «це наукове мислення, якому притаманні такі властивості, як усвідомленість, самовдосконалення, цілеспрямованість, самоаналіз, самоорганізованість тощо»; «наукове мислення, прийняття ретельно обмірко-

ваних та незалежних рішень; усвідомлене, сприяє самовдосконаленню»;

– вид чи тип мислення: «такий вид мислення, що спрямований на критичне оцінювання інформації, її осмислення та інтерпретацію з погляду соціально-економічних та політичних подій»; «тип мислення, який передбачає аналіз інформації з кількох боків, підкріплений аргументами та фактами»;

– здатність: «здатність людини сумніватися в отриманій інформації і для вирішення когнітивного дисонансу шукати істину, звертатися до першоджерел»; «здатність формувати судження для оцінки об'єктів та явищ»; «здатність аналізувати, синтезувати інформацію, оцінювати її достовірність, розглядати ситуацію всебічно, знаходити причини та встановлювати наслідки; формувати свою позицію і корегувати її на основі фактів та аргументів; зважено приймати рішення; самостійність, уміння сприймати та розуміти думки інших»; «здатність бачити проблему, шукати варіанти її вирішення й вибирати прийнятний для вас варіант відповіді; уміння сумніватися навіть у загальноприйнятих правилах, намагаючись елементарно та адекватно пояснити»;

– уміння: «уміння аналізувати інформацію, робити висновки і узагальнення, приймати рішення на цій підставі»;

– якість мислення: «певна якість мислення людини, що дає змогу оцінювати й аналізувати явища та процеси, приймати нестандартні рішення»;

– власний погляд: «власний погляд на певні явища, події, процеси. Цей власний погляд формується на основі певних логічних операцій: аналізу, синтезу, диференціації, порівняння, узагальнення, аргументації, доведення власних думок»;

– необхідний тренд в освіті: «нині необхідний тренд в освіті, що полягає в умінні на основі глибокого аналізу явищ і фактів ухвалювати рішення стосовно певної проблеми чи явища»;

– система суджень: визначення наведено з Вікіпедії, тому не будемо його відтворювати.

На це запитання ми також отримали три (15,8% респондентів) відповіді «так» та «опосередковано» без розкриття змісту дефініції «критичне мислення».

Отже, викладачі доволі обізнані з поняттям «критичне мислення», хоча деякі аспекти й потребують уточнення.

Як і студенти, всі залучені до анкетування педагоги вважають критичне мислення необхідною навичкою у XXI ст.

Із технологією критичного мислення (за результатами опитування) знайомі 68,4% опитаних.

Стверджувально на запитання: «Чи знаєте Ви методи критичного мислення?» відповіли 78,9% опитаних і назвали такі методи розвитку критичного мислення: асоціативний куш, сенкан, кола Ейлерата Кола Вена (4), кубування (2), есе, дискусія, передбачення (4), мозковий штурм (3), коло ідей, акваріум (2), дебати, метод «Прес», карусель, метод шести капелюхів, проблемний метод, дослідницький метод, метод недостатньої інформації, дискутування, метод припущень, усі види інтерактивних методів (2), філософський діалог, бортовий журнал, таблиця «ЗХД», Фішбон, сенкан, діамант, РАФТ (2), табу, мапа пам'яті (у дужках наведено кількість згадувань). Із результатів видно, що викладачі достатньо орієнтуються у назвах, методах і безпосередньо у цілях розвитку критичного мислення особистості.

На запитання: «Чи використовуєте у практиці навчання методи критичного мислення?» 78,9% респондентів відповіли позитивно. Однак при цьому 100% викладачів зазначали, що потребують додаткових відомостей про методіку розвитку критичного мислення, зокрема й у майбутніх учителів початкової школи.

Форми, через які опитані хотіли б отримати додаткові відомості, розподілилися так: семінар для викладачів – 21,1% опитаних, надання навчально-методичного забезпечення для дисципліни, що викладаю, – 36,8%, дистанційний курс для викладачів – 15,8%, тренінг – 10,5%, дистанційний курс з отриманням свідоцтва, теоретико-практичні семінари, тренінги – 5,3%, тренінги, майстер-класи – 5,3%, поєднали б семінари і надання навчально-методичного забезпечення для дисципліни, що викладаю, – 5,3%.

Отже, більш корисним для викладачів були б семінари і тренінги, а також навчально-методичне забезпечення для дисципліни, які викладають.

На думку викладачів, критичним мисленням володіє лише 36,8% їхніх студентів – майбутніх учителів початкової школи.

Приємно відзначити, що 100% опитаних уважають за доцільне впровадження технології розвитку критичного мислення в процес навчання ЗВО.

Отже, потребує уваги не тільки розроблення системи роботи з формування критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх

учителів початкової школи, а й упровадження певних форм роботи для надання викладачам додаткової інформації щодо впровадження цієї технології в процес навчання вишу, а також укладання навчально-методичного забезпечення дисциплін.

Висновки. Результати анкетування студентів – майбутніх учителів початкової школи дали змогу дійти таких висновків: необхідно провести роботу щодо розкриття дефініції «критичне мислення» та змісту технології розвитку критичного мислення, оскільки чверть опитаних узагалі не має уявлення про це поняття, а інші, розкриваючи його, дають лише уривчасті, часткові відомості щодо методів, називають лише найбільш відомі, часто вживані у методичній літературі; 87,5% опитаних зацікавлені в отриманні додаткової інформації щодо технології розвитку критичного мислення. Отже, необхідною є цілеспрямована робота зі знайомства з технологією критичного мислення, обов'язкове навчання використання методів критичного мислення на заняттях із різних методик. Слід також зазначити, що достатня кількість опитаних студентів висловлює бажання самостійно ознайомитися з теоретичними відомостями про розвиток критичного мислення загалом (психологічний та дидактичний підходи) та набувати практичних навичок оволодіння технологією критичного мислення на заняттях різного циклу професійної підготовки.

Анкетування викладачів та його аналіз продемонстрували доволі високий рівень обізнаності щодо змісту технології розвитку критичного мислення, однак потребує уваги розроблення навчально-методичного забезпечення дисциплін із використанням технології критичного мислення та впровадження серії семінарів і тренінгів щодо використання цієї технології у практиці викладання.

Таким чином, результати опитування студентів і викладачів свідчать про необхідність упровадження в систему навчання у ЗВО технологій навчання критичного мислення студентів педагогічних спеціальностей.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у визначенні критеріїв та рівнів сформованості критичного мислення майбутніх учителів початкової школи, розробленні системи роботи щодо формування у них критичного мислення у процесі професійної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горохова І. В. Мовно-комунікативні практики формування критичного мислення в сучасних університетах США : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2016. 206 с.
2. Загашев І. О., Заир-Бек С. І., Муштавинская І. В. Учим детей мыслить критически ; изд. 2-е. Санкт-Петербург : Альянс «Дельта» совм. с издательством «Речь», 2003. 192 с.
3. Киенко-Романюк Л. А. Розвиток критичного мислення студентської молоді як загально-педагогічна проблема : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2007. 20 с.

4. Критичне мислення: освіта, творчість, цінності : монографія / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 299 с.
5. Технології розвитку критичного мислення учнів переклад публікації проєкту «Читання і письмо для критичного мислення» / А. Кроуфорд і др. ; адапт. пер. з англ. ; за заг. ред. О. Пометун. URL : https://www.criticalthinking.expert/book-criticalthinking/FREE_tehnologii_rozvitku_kritichnogo_mislennja_uchniv.pdf.
6. Навчаємо мислити критично : посібник для вчителів / авт.-уклад. О. І. Пометун, І. М. Сущенко. Донецьк : Ліра, 2016. 144 с.
7. Терно С. О. Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти. Запоріжжя : Просвіта, 2009. 268 с.
8. Тягло А. В., Воропай Т. С. Критическое мышление : Проблема мирового образования XXI века. Харьков : УВС, 1999. 284 с.
9. Халперн Д. Психология критического мышления. Diane F. Halpern Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking Third edition Lawrence Erlbaum Associates, Publishers 1996 Mahwah, New Jersey ; 4-е международное издание. Санкт-Петербург : Питер, 2000. URL : https://royallib.com/read/halpern_dayana/psihologiya_kriticheskogo_mishleniya.html#0.
10. Braus J. A., Wood D. Environmental education in the Schools. Creating Program that Works! New York : MOO44, Peace Corps, 1993. 500 p.
11. Dewey J. (1910) How We Think. Heath, Boston, Republished 1991 by Prometheus Books, Amherst, NY 183 p.
12. Fisher A. Critical Thinking An Introduction. Cambridge university press. 2011. 302 p.
13. Lipman M. Critical thinking: What can it be? *Educational Leadership*. 1998. № 46 (1). P. 38–43.

REFERENCES

1. Horokhova, I. V. (2016). *Movno-komunikatyvni praktyky formuvannya krytychnoho myslennia v suchasnykh universytetakh SSHA*. [Linguistic-communicative practices of critical thinking formation in modern USA universities] Dysert. ... kand. filosof. nauk. 09.00.10 – filosofia osvity. Kyiv, 2016. 206 s. [in Ukrainian].
2. Zagashev, I. O., Zair-Bek, S. I., Mushtavinskaya, I. V. (2003). *Uchim detey myslit kriticheski*. [We teach children to think critically]. Izd. 2-e. Sankt-Peterburg : «Alyans «Delta» sovm. s izdatelstvom «Rech». 192 s. [in Russian].
3. Kyienko-Romaniuk, L. A. (2007). *Rozvytok krytychnoho myslennia studentskoi molodi yak zahalno-pedahohichna problema* [The development of the critical youth of students is a pedagogical problem]. : Avtoref. dys ... kand. ped. nauk. Kyiv : b. v. 20 s. [in Ukrainian].
4. *Krytychne myslennia: osvita, tvorchist, tsinnosti* (2017). [Critical thinking: education, creativity, values]. : monohrafiya / Za zah. red. V. H. Kremenya. Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. 299 s. [in Ukrainian].
5. Krouford, Alan, Saul, E. Vendy, Metiuz, Samuel, Makinster, Dzheims (2006). *Tekhnologii rozvytku krytychnoho myslennia uchniv pereklad publikatsii proekta «Chytannia i pysmo dlia krytychnoho myslennia»*. [Technologies for the development of students' critical thinking translation of the publication of the project "Reading and writing for critical thinking"]. Adaptovanyi pereklad z anhl. / za zah. red. Oleny Pometun [versiia bez verstky]. URL : https://www.criticalthinking.expert/book-criticalthinking/FREE_tehnologii_rozvitku_kritichnogo_mislennja_uchniv.pdf. [in Ukrainian].
6. *Navchaiemo myslyty krytychno* (2016). [We teach to think critically]. : posibnyk dlia vchyteliv / avt.-uklad. O. I. Pometun, I. M. Sushchenko. D. : Lira. 144 s. [in Ukrainian].
7. Terno, S. O. (2009). *Krytychne myslennia – suchasnyi vymir suspilstvoznnavchoi osvity*. [Critical thinking is the modern dimension of social science education.]. Zaporizhzhia : Prosvita. 268 s. [in Ukrainian].
8. Tyaglo, A. V., Voropay, T. S. (1999). *Kriticheskoe myshlenie : Problema mirovogo obrazovaniya XXI veka* [Critical Thinking: The Problem of World Education of the 21st Century]. Harkiv : Izd-vo un-ta vnutrennih del. 284 s. [in Russian].
9. Halpern, Diane F. (2000). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking Third edition* Lawrence Erlbaum Associates, Publishers 1996 Mahwah, New Jersey 4-e mezhhdunarodnoe izdanie. Izdatelstvo : Piter. URL : https://royallib.com/read/halpern_dayana/psihologiya_kriticheskogo_mishleniya.html#0. [in Russian].
10. Braus, J. A., Wood, D. (1993). *Environmental education in the Schools. Creating Program that Works!* New York: MOO44, Peace Corps. 500 p. [in English].
11. Dewey, John. (1910) *How We Think*. Heath, Boston, Republished 1991 by Prometheus Books, Amherst, NY 183 p. [in English].
12. Fisher, A. (2011). *Critical Thinking An Introduction*. Cambridge university press. 302 p.
13. Lipman, M. (1988). *Critical thinking: What can it be?* / Matthew Lipman / *Educational Leadership*. (46) 1, P. 38–43. [in English].